

ФОЛЬКЛОРИСТИКА

УДК 821.161.2-1.09"18/19"І.Франко:398.8

НАРОДНА ІСТОРИЧНА ПІСНЯ У НАУКОВИХ ЗАЦІКАВЛЕННЯХ ІВАНА ФРАНКА (на матеріалах “Студій над українськими народними піснями”)

Віталій КОЗЛОВСЬКИЙ

*Інститут народознавства НАН України,
просп. Свободи 15, 79000, Львів, Україна*

Окреслено наукові підходи Івана Франка у плані вивчення українських історичних пісень. Простежено принципи циклізації народного ліро-епосу, з'ясування його генези та способів поетичного оброблення загальнослов'янських тем на українському ґрунті.

Ключові слова: історична пісня, історизм, сюжет.

Українська фольклористика у своєму розвитку багато в чому завдячує науковому генієві Івана Франка. Особливо це стосується вивчення народного історичного ліро-епосу, за яким сучасні вчені закріпили поняття “історична пісня”, котру ввели у жанрову систему українського фольклору. Проте І. Франко значно ширше розумів це поняття. Воно у дослідника охоплювало й ті види усної словесності, які зараховують до різних жанрів. Це, насамперед, стосується низки балад (сестра в полоні у брата, батько продає доньку турчинові, теща в полоні у зятя тощо). “Студії над українськими народними піснями” стали ключовими у творчому доробку дослідника саме з цього питання. Перш за все через те, що лівова частка об'єкта цих студій є текстами історичних пісень, а по-друге, ця праця містить методологічну єдність вивчення фольклорного матеріалу, на чому наголошував і сам І. Франко. “Хоч і писані без зложеної наперед програми і складані подекуди навіть досить випадково, мої “Студії” дали все-таки досить основно науково оброблений, майже повний цикл пісень, який можна би назвати циклом пісень про турків” [3, т. 42, с. 9].

Саме розвідки, які увійшли до “Студій...”, є своєрідним зразком наукового методу дослідження фольклорних творів. На методичних принципах опрацювання уснопетичного матеріалу дослідник наголосив й у “Передньому слові”, яке було надруковане у ЗНТШ 1907 року. “Не вдаючися ні в які загальні міркування ані системи, брати текст за текстом пісні, опубліковані в наших збірниках або переховані в рукописах, зводити до купи всі їх відомі й невідомі досі варіанти і студіювати їх детально, розширяючи

в міру потреби дослід на сусідні країни, з якими наші пісні виявляють органічний зв'язок, притягаючи до порівняння матеріал прозовий, старі друки, загалом усе, що може причинитися до якнайповнішого розуміння даної пісні” [3, с. 16]. Лише вирішивши це “елементарне діло” можна братися до глибших досліджень: зв'язок пісні з життям народу, його інтересами, історією, національною свідомістю, хронологією його подій, еволюцією народу та психологією його творчості [3, с. 16]. Ця “своєрідна програма, схема чи “анкета” [1, с. 98], за якою І. Франко аналізував думу чи історичну пісню стала неповторною візитівкою вченого на багато років.

Зазначена праця І. Франка актуальна сьогодні, оскільки окреслила низку проблем, що цікавлять сучасну науку, а в деяких питаннях дослідник і донині залишається беззаперечним авторитетом. Можна виділити такі ключові проблеми, які він намагався з'ясувати: співвіднесення історичного факту та уснопоетичного твору, датування текстів, їх циклізація. Звичайно, ці питання не вирішуються в комплексі, а розкидані по численних розвідках цієї грандіозної праці. Прикметно, що поняття “історична пісня” І. Франко вживав досить рідко. Натомість використовував загальну назву – пісня, щоправда, завжди прослідковується намагання вченого визначити історичну основу того чи іншого твору. Хоча передмова до “Студій...” 1913 року дає зрозуміти, що значну кількість поміщених у них пісень він розумів як історичні. Автор зазначив, що “зробивши інвентар історичних народних пісень про турків, татар і козаків, я написав дальший ряд студій (числа II–XVI), що були друковані в “Записках Наукового товариства ім. Шевченка” 1907 р., т. LXXV, с. 14–84; т. LXXVI, с. 39–63; т. LXXVII, с. 90–145 і 1908 р., т. LXXVIII, с. 5–30” [3, т. 42, с. 7]. Під час вивчення народної поезії важливим для вченого було з'ясувати “скільки в пам'ятках народної творчості, піснях, думах та віршах міститься історичної правди і наскільки їх можна вважати історичними джерелами, а в дальшій лінії – в яким часі поставали вони і які усні чи писані традиції входили в їх основу” [3, т. 42, с. 8].

Досить цікаво у праці вирішено питання циклізації історичних пісень. Дослідник виділив значний цикл пісень про турків, який хронологічно починається твором про смерть королевича в битві з турками, яку І. Франко вважав народною пам'яткою битви під Варною 1444 року. Щодо часу їх виникнення, то він припустив, що ці пісні походять із XV–XVI віків. Другий цикл про козаків і татар хронологічно належить до XVII віку [3, т. 42, с. 9] Побіжно вчений зазначив, що в українського народу були пісні про відносини з Волощиною, проте про них є лише писані згадки.

Свою концепцію І. Франко мав щодо походження пісенних сюжетів, де чітко простежується класифікація матеріалу. З одного боку, стоять пісні сербо-болгарського походження, а з другого – власне українські сюжети.

До першої групи пісень належить сюжет пісні про Івана і Мар'яну, яку зараховано до XV–XVI ст. Цікавим є один із методів, який І. Франко застосовував для визначення часу виникнення пісні. Період появи твору він виводив із реалій, що змальовані у пісні, та їх співставлення з історичною дійсністю. Зокрема вчений виділив такі моменти важливі у цьому плані: Іван і турчин стріляють з лука, Мар'яна їде на коні, “як і слід степовій козацці” [3, т. 42, с. 62]. І. Франко зазначив: “ті риси відповідали ще дійсності, особливо в тих частинах нашого краю, що лежали на південь і на схід, ближче

границь турецько-татарської власті” [3, т. 42, с. 62]. Реалії, які зображені в пісні, стають ключовими і в процесі вирішення походження сюжетної колізії. Цю проблему вчений вирішив на користь сербо-болгарських джерел, оскільки події, що описані у творі, були характерні для Сербії та Болгарії у XV–XVII віках. При цьому, автор застосовував порівняльний метод дослідження уснопоетичних творів і навіть значну кількість текстів про Марка Кралевича та Груя Новаченка. Ще одну пісню “Батько продає дочку турчинові” І. Франко і за часом, і за походженням поставив поряд із текстом “Іван і Мар’яна”. Знову ж таки, дослідник зауважив, що “не маємо ніяких слідів, щоб у нас батьки продавали дочок туркам, а натомість маємо багато слідів того, що турки, а особливо татари, у своїх воєнних походах чи “загонах” по наших краї грабували силою жінок і дівчат і увозили з собою на схід” [3, т. 42, с. 85]. Проте подаючи, вже традиційно, паралелі до цієї пісні із сербо-болгарського фольклору, І. Франко підкреслив, що “у нашій пісні традиція турецьких нападів і малюнок побуту далеко живіший і вірніший історичній правді” [3, т. 42, с. 90]. До того ж циклу старих пісень, які ще в XVI ст. занесли до нас сербо-болгарські співаки та музики і тут зазнали перетворення на підставі нашого народного життя, належить пісня про Романа й Оленочку, брата й сестру, і про те, як брат продає сестру турчинові, а сестра, щоб уникнути неволі, вбиває себе [3, т. 42, с. 93]. Історизм пісні І. Франко визначав аналізуючи як близько стоять народні твори до історичної дійсності. На цьому дослідник наголошував працюючи над піснею “Турчин купує сестру-полонянку”. На його думку, історизм пісні полягає у тому, що вона оперта на загальновідомім історичнім факті – систематичного збирання турками християнських хлопців і виховування з них яничарів [3, т. 42, с. 110]. Проте поряд із піснями, які запозичили українські співаки з півдня, фольклорист виділив невеликий цикл пісень, що “малюють відносини вже зовсім близькі до тих, що переживав наш народ у XVI–XVII віках, і постали, очевидно, на наших ґрунті” [3, т. 42, с. 93]. До цього циклу належать пісні: теща в полоні у зятя, татарські напади на села, поділ бранців, ридання полонянок, сторожа перед нападами в степах. Час і місце постання пісень, які І. Франко назвав “плач невольниць” визначав так: “зложена десь у Карпатських горах, може на Угорській Русі, що в XVI віці якийсь час також була під властю турків” [3, т. 42, с. 125]. Пісню “Коли турки воювали” вчений вважав найстаршим зразком “невольницьких плачів”, яких в українській людовій поезії складено досить багато [3, т. 42, с. 124]. Пошук у пісні історичної основи є пріоритетним для І. Франка й у піснях, що постали на українському ґрунті. Саме її він шукав у тексті про степову сторожу “Гонят, мамко, на сторожу”. На думку науковця, перипетії, зображені у творі, несуть у собі відбиток подій із XVI ст., коли польський уряд організував сторожу на степах, суміжних з татарськими землями [3, т. 42, с. 130]. До попереднього тексту фольклорист долучив і популярну в Україні пісню про смерть козака в степу, яка відома дослідникам під кількома назвами: “Ой кінь біжит, трава шумит”, “Ой три літа, три неділі”, “Ой у поли сніг порошить”. “Можна думати, що й тут мова про такого сторожового козака, як у попередній пісні, і що ця пісня з піснею про сторожу в степу творила колись одну цілість, була немов епілогом пісні про пригоди вартового в степу” [3, т. 42, с. 139].

Цікавою, у плані аналізу народної пісні з погляду її історичності, є розвідка “Смерть королевича в битві з турками”. Початкові рядки пісні, де містилася згадка про Дунай

“Відки, Йвасю? – 3-за Дунаю” та вказівка на війну “Що чувати в вашім краю? – Ой нічого, тільки війна”, дали підстави вченому говорити, що у цьому тексті йдеться про реальну історичну подію. “Історія знає один такий факт, що справді стався “за Дунаєм”, біля Варни в Болгарії, де 1444 р. погиб польський королевич і угорський король Владислав, прозваний Варненьчиком, і його тіло було розсікане турками” [3, т. 42, с. 143]. Більше того, І. Франко досить натуралістично змалював образ чоловіка, який приніс вістку про смерть королевича, відводячи йому важливу роль у процесі міграції фольклорних текстів від південних слов’ян до українців. “Важне тут те, що в нашій пісні звістка про смерть “сина крілевського” подається з наслуху, від якогось чоловіка “з-за Дунаю”, що знов-таки натякає на сербських та болгарських співаків, які приносили до нашого краю свої пісні й політичні новини” [3, т. 42, с. 144]. Натомість твори про викуп із неволі, яких маємо дві групи: викуп полонянки-дівчини і викуп козака, мають, на думку І. Франка, сербо-хорватське походження і “позбавились своєї первісної історичної закраски” [3, т. 42, с. 153]. Єдине, що може пов’язувати пісні з історичними реаліями це локалізація. В одній із пісень йдеться про те, що верх Бескида, на версі Карпатського гірського ланцюга, що здавна був границею між Угорщиною й Польщею, стоїть нова корчма, і в ній сидить турок, що тримає бранців. І. Франко вбачав у цьому свідчення того, що Угорська Русь була під турецьким пануванням, і в тім часі вздовж усього Бескиду були побудовані дерев’яні стражниці, обведені кам’яним валом. У тих стражницях сиділи турки, які займалися крім своїх прямих обов’язків й торгівлею невольниками [3, т. 42, с. 156].

Велику увагу дослідник приділив аналізу самого тексту, а саме реконструкції, яка може вирішити питання історичної вартості пісні. На це вчений вказував у розвідці “Пісня про Байду”. Сам фольклорний текст він зараховував до пісень турецького циклу, що були зложені у XV–XVI ст. При цьому зазначив, що ця пісня ставить перед дослідником два ряди запитань: щодо її тексту та щодо її історичної основи. Але пріоритетним для нього залишається перше питання. “Для мене спеціально перше питання важніше від другого, раз, тому, що реконструкція тексту на основі публікованих досі варіантів рішає, на мою думку, також питання про історичну вартість пісні” [3, т. 42, с. 162]. Стаття “Пісня про Байду” яскраво ілюструє методологію І. Франка. Уснопоетичний текст він розглядав як своєрідний документ, де зберігаються дійсні відомості про героя. З твору науковець вивів його соціальне походження. “Хто такий Байда, пісня не означає ближче. Саме те слово треба брати в значенні бурлака, авантюриста, але з того, що своїх веселих товаришів він називає “мужичим коліном”, можна догадуватися, що сам він був членом високого та можливого роду, на подоби того староукраїнського авантюриста XII віку Івана Ростиславича Берладника” [3, т. 42, с. 174]. З другого боку, І. Франко вказував на деякі прогалини, що має пісня, оскільки, подіям описаним у творі мала б передувати інформація про похід Байди зі своїми козаками у Туреччину [3, т. 42, с. 174]. Розвідка про Байду розкриває ще одну його рису як дослідника історичних пісень. Незважаючи на те, що велику історичну вартість того чи іншого тексту він вбачав у його відповідності з дійсністю, значну увагу приділяв народній поетичній традиції. Це особливо видно із того моменту, де І. Франко намагався визначити умови в яких виник конфлікт між Байдою та султаном. І зазначив, що сцена, де змальовано

безпосередню розмову українського козака із султаном, не могла відбутися у реальній дійсності. “Історично се мало правдоподібно, але поетична творчість має свою логіку, по якій політичні, релігійні чи суспільні антагонізми представляють як суперечки свари або боротьба двох осіб” [3, т. 42, с. 175]. До групи пісень про турків дослідник відніс пісню про Коваленка, яка за часом належить до пам’яток народної творчості з другої половини XV ст. Учений відзначив, що пісня, незважаючи на те, що не містить відомостей про історичні особи, має, “окрім літературного, також і історичний інтерес, додаючи до літописних переказів польських хроністів живі риси з побуту українського селянина з другої половини XV століття” [3, т. 42, с. 432].

Як було вище відзначено, у своїх “Студіях...” І. Франко торкався проблеми історизму народних пісень, щоправда, це питання не висвітлено в окремій праці, а представлено, коли ґрунтовніше, а коли побіжно, у його численних розвідках. Отож, оглянувши значний пласт фольклористичної спадщини вченого, можна зробити висновок, що І. Франко мав чіткі критерії щодо віднесення тієї чи іншої пісні до історичних. Аналізуючи пісню “Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?”, фольклорист хоча й дошукував, хто з дійсних історичних осіб став прототипом головного героя цього уснопоетичного твору, проаналізувавши історичні джерела написав, що найімовірніше це був волоський воєвода Стефан Великий [3, т. 42, с. 56], не наважився назвати твір історичним. Не підштовхує його до цього й можливість датування, коли міг виникнути згаданий текст: “...коло року 1470, могла виникнути й пісня про цю неісторичну пригоду одного з найвизначніших людей XV століття” [3, т. 42, с. 56]. Уже цей висновок дає підстави говорити, що згідно з концепцією І. Франка, недостатньо згадки значного політичного діяча, щоб вважати народну пісню історичною. На цьому, зокрема, наголошено у студії І. Франка “Стефан-воєвода”, яка була опублікована як додаток до розвідки 1907 року в Записках НТШ у 1912 році: “Хоча пісня про воєводу Стефана в своїй основі не історична, бо оповідає про факт приватного життя, то все-таки немаловажна річ була би знати, до котрого волоського воєводи Стефана вона відноситься” [3, т. 42, с. 47]. Погляд ученого стосовно історичності чи неісторичності творів усної словесності, торкається не лише пісень, а й дум. У розвідці “Іван і Мар’яна”, друкованій 1912 року, він зазначив, що козацькі думи з кінця XVI і першої половини XVII ст. не історичні, не представляють правдиво ані одної історичної особи з тих часів. Далі автор розгорнув свої міркування: “Не маємо історичних дум, ані пісень ані про Наливайка, ані про Сагайдачного, ані про Павлюка, Острянина та Гуню, ані про жадну важнішу битву з тих часів. Що ж до дум про Хмельницького, то їх історичність, як показано в отсих моїх “Студіях”, зовсім не високої вартості” [3, т. 42, с. 75].

Незважаючи на певну критичність поглядів, значне місце у розвитку історичної народної пісенності І. Франко відвів Хмельниччині, руху, що “викликав значне оживлення національної свідомості серед української маси” [3, т. 42, с. 268]. Говорячи про уснопоетичну творчість цього періоду, фольклорист відзначив певну особливість цих текстів. Він підкреслив, що “починаючи від самого 1648 р. Досить довгий ряд українських дум і пісень про Хмельницького і його товаришів (Перебийноса, Нечая, Богуна), про поодинокі битви (Жовті Води, Пилявці, Берестечко і т. д.), які досить добре малюють коли не самі факти, то в усякім разі настрої і події українського народу з того часу” [3, т. 42, с. 268].

Вивчаючи історичні пісні дослідник вишукував можливі джерела, навіть не народного походження, що могли вплинути на постання пісні, але були сучасні подіям, які відображені у творі. Адже пісенний матеріал, який учений розглянув у своїх “Студіях...”, був зафіксований переважно у XIX ст. Таким шляхом І. Франко пішов аналізуючи пісню про битву під Хотином. Не відкидаючи народності пісні “В славнім місті під Хотином, гей-гей, у потоку”, яка була надрукована у збірнику Вацлава з Олеська, вчений припустив, що повинен існувати інший твір, що з’явився у час, коли відбувалися описані події. І саме цей твір, на його думку, міг вплинути на фольклорний текст. До цього висновку І. Франко дійшов аналізуючи поетику пісні. Він зазначив, що у пісні “інтересний [...] брак конкретних рисів і шаблонний малюнок битви та втеки турків. Сей брак велів би догадуватися існування старшого, повнішого варіанта сеї пісні” [3, т. 42, с. 347] і такий варіант він віднайшов. Йдеться про пісню, яку опублікував А. Петрушевич 1887 року “Пісня про війну” [2, с. 146]. Але у тому, що саме ця пісня мала вплив на народний текст, І. Франко мав сумнів “ся вірша, певно, не була взірцем вищенаведеної пісні” [3, т. 42, с. 348].

Не міг дослідник оминати своєю увагою і низку пісень ненародного походження. “В циклі українських народних пісень про татарське лихоліття та боротьбу Польщі й козаччини з татарами маємо групу пісень сумнівного походження й невисокої вартості, з неясними історичними споминами, зложених, правдоподібно поляками, що жили на українській території та так або інакше забігали фантазією в її минуле” [3, т. 42, с. 434]. Такі твори І. Франко розглядав як польську течію української історичної традиції. Учений не повинен полишати їх без уваги “раз, тому, що вони все-таки зложені українською мовою, а друге – тому, що в них іноді можна віднайти коштовні відламки справді української традиції” [3, т. 42, с. 434]. Серед таких пісень учений виділив пісні про Остафія Дашковича, Свірговського, Серп’ягу.

Лише побіжний огляд невеликої кількості праць, які поміщені у “Студіях над українськими народними піснями”, свідчить про те, що інтерес І. Франка до історичного ліро-епосу не обмежувався побіжним аналізом деяких пісень. Його розвідки підтверджують, що він мав свою концепцію у питанні історизму тих чи інших творів. Як ми побачили, щоб зарахувати твір до групи пісень історичних, фольклорист проводив всебічний аналіз усіх наявних джерел як народних, так і літературних.

Важливе місце І. Франко відводив історичним дослідженням та хронікам у яких намагався віднайти відголос тих сюжетів, які наявні у народній пам’яті. Значну увагу приділив датуванню того чи іншого твору, його походженню. Незважаючи на значний проміжок часу, що минув від публікації “Студій...”, вони й надалі залишаються цікавими для дослідників усної словесності. Адже теоретичні питання, порушені серед науковців ніколи не втрачали інтересу.

1. *Гарасим Я.* Культурно-історична школа в українській фольклористиці. – Львів, 1999.
2. *Петрушевич А.* Сводная галичско-русская летопись с 1700 до конца августа 1772 года. – Львов, 1887. – Ч. I.
3. *Франко І.* Збір. творів: У 50 т. – К., 1976–1986.

**FOLK HISTORICAL SONG IN IVAN FRANKO'S
SCHOLARLY INTERESTS
(based on "Studies on the Ukrainian folk songs")**

Vitaliy KOZLOVSKYI

*Institute of Ethnography of the NAS of Ukraine,
15, Svobody av., 79000, Lviv, Ukraine*

The article outlines Ivan Franko's scholarly approaches to studying Ukrainian historical songs. The author traced out the principles of determining folk lyrics and epos cycles, explicating their genesis and means of poetic perception of all-Slavonic topics in the Ukrainian tradition.

Key words: historical song, historism, plot.

**НАРОДНАЯ ИСТОРИЧЕСКАЯ ПЕСНЯ
В НАУЧНЫХ ИНТЕРЕСАХ ИВАНА ФРАНКО
(на материалах "Студій над українськими народними піснями")**

Виталий КОЗЛОВСКИЙ

*Институт народоведения НАН Украины,
просп. Свободы, 15, 79000, Львов, Украина*

Обозначены научные подходы Ивана Франко в плане изучения украинских исторических песен. Прослежены принципы циклизации народного лиро-эпоса, выяснения его генезиса и способов поэтической обработки общеславянских тем на украинской почве.

Ключевые слова: историческая песня, историзм, сюжет.

*Стаття надійшла до редколегії 25.01.2010
Прийнята до друку 02.02.2010*